

13.10.2021

Група № 12

Мегей А.В.

Всесвітня історія

Урок № 14

Тема: Радянський Союз

Мета уроку: сформувати уявлення про революційні події в Росії, про нову економічну політику в радянській Росії та про комуністичний режим; проаналізувати добу «воєнного комунізму» в радянській Росії, характеризувати політику непу та Комінтерну, нацизм та комунізм

Хід уроку

1. Політика більшовиків після захоплення влади. «Воєнний комунізм»

Здобувши перемогу у виснажливій громадянській війні й очікуючи початку «світової революції», у результаті якої пролетаріат західних країн мав забезпечити Росію сучасним обладнанням, більшовики на чолі з Володимиром Леніним розпочали в країні соціально-економічні зміни.

Володимир Ленін (Ульянов) (1870-1924) — ідеолог комунізму, засновник комуністичної партії в Росії. Перший голова Ради народних комісарів (уряду) більшовицької Росії (1917-1924), засновник Комуністичного Інтернаціоналу (1919), засновник і перший керівник Радянського Союзу.

Внутрішня політика більшовиків упродовж 1917-1920 рр. — «воєнний комунізм» — полягала в одержавленні економіки, націоналізації банків, знищенні приватної власності, заміні грошових відносин картковою системою (розподіл товарів і продуктів за спеціальними картками). Також вводили трудову повинність за принципом «хто не працює, той не їсть»; створювали «трудова армія», у яких праця була безоплатною, а також табори примусової праці; запроваджували комуністичні «суботники». У селах націоналізували землю, створювали комуни. Було заборонено приватну хлібну торгівлю. озброєні «продовольчі загони» брутально відбирали в селян «надлишки» продуктів.

У період «воєнного комунізму» у 1921 р. на одну людину виробляли 1 м тканини за рік; на одне селянське господарство припадало 100 г металовиробів. Нові радянські гроші («радзнаки») стрімко знецінювалися. У країні існував «чорний ринок», через заборону грошових відносин зазнала краху і фінансова система, знизилися темпи виробництва. Жахливий голод охопив території, на яких проживало 30 млн осіб. Як наслідок, 3 млн населення померло, 2 млн дітей залишилися сиротами.

Росією прокотилася хвиля селянських повстань, у яких узяла участь майже третина населення Західного Сибіру, Уралу, Дону, Кубані, центру Росії. На Тамбовщині й Воронежчині сформувалися дві повстанські армії чисельністю 50 тис. осіб під проводом Олексія Антонова. Проти них радянська влада кинула 40-тисячне озброєне військо, яке застосувало отруйні гази й тільки так упокорило селян.

У березні 1921 р. в Кронштадті на Балтиці проти комуністів повстали моряки. Радянські війська штурмом узяли місто. Частина моряків комуністи розстріляли, декілька тисяч утекли до Фінляндії. Після заборони партії лівих соціалістів-революціонерів (есерів) у Росії залишилась одна партія — комуністична.

І. Владимиров. Продовольчий загін. 1918 р.

2. Нова економічна політика (неп)

Наслідки політики «воєнного комунізму», селянські бунти й повстання моряків підвели В. Леніна до неочікуваного для багатьох комуністів висновку: або радянська влада відмовиться від «кавалерійської атаки на капітал», або ж народ її знищить.

Становище в Україні на початку 1920-х років було вкрай тяжким: «воєнний комунізм» з його продрозкладкою, літня засуха 1920 р. фактично зруйнували господарство. На півдні України в 1921 р. розпочався голод, який забрав життя майже 1 млн осіб. Денний пайок хліба міських робітників становив менше 100 г. У Харкові, Катеринославі (нині м. Дніпро) та інших містах на початку 1921 р. відбулися страйки. На Донеччині, Полтавщині, Катеринославі вибухнули селянські повстання, які влада

назвала «куркульським саботажем» і «політичним бандитизмом». На придушення повстанців-селян більшовики кинули регулярні війська.

Ще в березні 1920 р. Ленін заперечував Льву Троцькому, який пропонував замінити продрозкладку продподатком та відновити товарообіг. Однак уже наступного року він несподівано закликав змінити економічну політику й навіть погрожував відставкою, якщо партія його не підтримає.

Лев Троцький (Бронштейн) (1879-1940) — російський та міжнародний діяч робітничого й комуністичного руху. Народився в Україні. Один з організаторів більшовицького перевороту в Росії в жовтні 1917 р. Конкурент спочатку В. Леніна, а після його смерті Й. Сталіна в боротьбі за лідерство в партії більшовиків.

Світова революція, на яку розраховували комуністи, не відбулася. Навпаки на Заході ситуація стабілізувалась і більшовики мали визначитися, що робити далі. К. Маркс жодної поради їм на цей випадок не залишив. У 1921 р. вони оголосили про запровадження нової економічної політики (непу) — особливої форми державного капіталізму, пристосованої до умов більшовицької Росії. Проте В. Ленін ніколи не казав, що неп — це назавжди.

Слухаючи виступи В. Леніна на партійних з'їздах і зібраннях, рядові комуністи були збентежені — їх закликали повернутися до капіталізму, у боротьбі проти якого вони проливали свою й чужу кров на фронтах громадянської війни, повіривши в настання епохи «світової комуни». Ще декілька місяців тому за слова, виголошені тепер В. Леніном, Всеросійська надзвичайна комісія (рос. ВЧК), тобто політична поліція, убила тисячі «ворогів революції».

Насамперед комуністи вирішили кооперувати селянство. Для цього, з одного боку, потрібно було залучити селян до будівництва соціалізму, а з іншого — нейтралізувати як потенційно ворожу більшовикам силу. Створення прошарку «цивілізованих кооператорів», налагодження нормальних економічних зв'язків між містом і селом залишало комуністам можливість далі мріяти про «світову пролетарську революцію». Якщо ж вона не відбудеться, то самотужки будувати соціалізм у Росії.

Важливим кроком до відродження сільського господарства й промисловості була заміна продрозкладки чітко визначеним податком, дозвіл орендувати землю й наймати робочу силу. Тепер селянин, сплативши державі заздалегідь озвучений обсяг податку, продавав решту своєї продукції на ринку й отримував прибуток. Як наслідок, за 1922-1924 рр. сільське господарство досягло довоєнного рівня.

Держава зберегла за собою управлінські важелі у важкій промисловості й інших найважливіших галузях. Водночас було дозволено приватні торгівлю та дрібне виробництво із застосуванням найманої робочої сили. Державна промисловість також працювала на ринок на засадах самофінансування. Частина дрібних виробництв збанкрутувала й була продана колишнім власникам або орендарям.

Карикатура «Типові непмани». 1922 р.

Не менш важливу роль відіграла розпочата в 1922 р. грошова реформа. Державний банк Росії замість радзнаків запровадив червінець, який на чверть забезпечувався золотом, а на три чверті — іноземною валютою, товарами, цінними паперами. Червінець одразу набув популярності, хоча певний час радзнаки й червінці перебували в обігу паралельно. У 1924 р. за червінець давали майже два долари США й

приблизно дев'ять англійських фунтів стерлінгів; до 1925 р. червінець вільно обмінювали на іноземну валюту, він мав попит на зарубіжних біржах. Держава випустила облігації, відкрила ощадні каси, у яких населення зберігало свої заощадження. Нові гроші активізували торгівлю, відновили роботу ярмарок і товарних бірж. Чимало людей швидко розбагатіли.

У 1923 р. неп пережив кризу. Ціни на промислову продукцію виявилися завищеними, а на продукцію сільського господарства — заниженими. Селяни відмовлялися продавати продукти на ринку за безцінь, що призвело до погіршення постачання продовольства до міст. Тимчасовим виходом стало підвищення державою цін на сільськогосподарську продукцію.

3. Утворення СРСР

До початку 1920-х років більшовики поширили свою владу на всю територію Росії, а також на Україну, Білорусь, держави Закавказзя. Вони розробляли сценарії відновлення Російської імперії під іншою назвою. Зрештою був прийнятий варіант, запропонований В. Леніним.

• Як Ви вважаєте, який із трьох сценаріїв найбільше відповідав намірам відновлення імперії, а який був приречений на відхилення? Чому, на Вашу думку, перевагу віддали ленінському плану?

Наприкінці 1922 р. в Москві на I Всесоюзному з'їзді рад було проголошено створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), до якого ввійшли Білорусь, Закавказька федерація (Азербайджан, Вірменія та Грузія), Росія, Україна. Раду народних комісарів (уряд) очолив В. Ленін. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) (подібний до парламенту), в умовах однопартійної диктатури мало на що впливав. Передбачали, що договір про створення СРСР для кожної союзної республіки набере чинності тільки після ратифікації його республіканським з'їздом рад, але насправді ратифікації не відбулося. У 1924 р. було прийнято Конституцію СРСР.

4. Боротьба за владу в комуністичній верхівці після смерті В. Леніна

В. Ленін керував Радянським Союзом недовго. Ще наприкінці 1921 р. він захворів і його відправили лікуватися в селище поблизу Москви. У найближчому оточенні розпочалася боротьба за владу.

Основними претендентами були Лев Троцький та Йосиф Сталін. У квітні 1923 р. В. Ленін продиктував (сам він писати вже не міг) секретареві «Лист XII з'їзду», у якому охарактеризував провідних більшовиків. Й. Сталіна він назвав не тільки справжнім «соціал-націоналом», а й «грубим великоросійським держимордою» і запропонував усунути його з посади.

Йосиф Сталін (Джугашвілі) (1879-1953) — генеральний секретар комуністичної партії (1922-1953). Брав участь у більшовицькому жовтневому перевороті 1917 р. в Росії. У першому складі більшовицького уряду обіймав малозначущу посаду комісара (міністра) у справах національностей. У роки громадянської війни перебував у Червоній армії. За невміле командування був відкликаний. Із січня 1924 р. — керівник СРСР.

 Особистості

Делегатам з'їзду лист так і не зачитали, але сам факт його існування становив для Й. Сталіна й тих, хто його підтримував, серйозну загрозу. 21 січня 1924 р. В. Ленін помер. Після його смерті боротьба всередині комуністичної верхівки загострилася. Зручним для Й. Сталіна та його прихильників приводом для атаки на Л. Троцького — наркома з військових і морських справ, голови Реввійськради СРСР — стали його публікації, у яких серед «героїв жовтня 1917 р.» і друзів В. Леніна не знайшлося місця для Й. Сталіна. Як засвідчили подальші події, Л. Троцький переоцінив власні сили й недооцінив Й. Сталіна. Партійна преса розпочала кампанію з дискредитації Л. Троцького. На початку

1925 р. його спочатку змусили «покаятися», а потім усе одно зняли з посади. Після цього розпочалася боротьба за владу між співниками в справі знищення Л. Троцького.

У 1927 р. з партії, яку перейменували на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(б), виключили десятки опозиціонерів, зокрема й Л. Троцького. Наступного року його вислали до Казахстану, а ще через рік — за межі СРСР. Поразку Л. Троцького в боротьбі за владу одні сприймали як продовження курсу В. Леніна, інші — як заперечення зробленого ним. Наприкінці 1920-х років, коли комуністичний терор ще не став масовим, були можливі два варіанти розвитку країни: ліберальний та адміністративний.

Більшовики обрали адміністративний шлях, який, на їхню думку, давав їм виграш у часі. Неп став непотрібним і в 1928 р. (також датується й 1929 р.) його згорнули.

• Чи мав шанси на реалізацію ліберальний шлях розвитку? Чи був він, на Вашу думку, можливий без проведення політичних реформ, розвитку парламентської демократії, ліквідації диктатури пролетаріату?

Ліберальний шлях

• Продовження політики непу, здійснення ринкових реформ, розвиток сільського господарства через кооперацію та механізацію, зміцнення фінансової системи.

• Відмова від унітарного устрою СРСР і надання державного суверенітету країнам, що ввійшли до його складу.

• Поступова індустріалізація без зниження життєвого рівня населення.

Адміністративний шлях

• Згортання непу, повернення до методів жорсткого адміністративного контролю епохи «воєнного комунізму».

• Відмова від поступального розвитку й «стрибок» у соціалізм.

• Економічне та військове зміцнення в очікуванні світової революції.

5. Спланована модернізація

У середині 1920-х років ускладнилося міжнародне становище СРСР. Радянський Союз був не в змозі розрахуватися з боргами, країна технологічно відставала від провідних держав світу. Комуністична партія висунула гасло «наздогнати й перегнати» країни Заходу за економічними показниками. Цього результату передбачали досягти завдяки індустріалізації країни, що мала форму п'ятирічних планів. До початку Другої світової війни встигли провести дві п'ятирічки (1928-1932 і 1933-1937 рр.).

Плани п'ятирічок неодноразово змінювалися. Причини економічних невдач влада пояснювала «шкідництвом» і протидією «ворогів народу». Улаштовували показові судові процеси, обвинувачених змушували обмовляти себе й інших, часто навіть не знайомих їм людей. Зокрема, у 1928 р. відбувся «шахтинський процес» над «шкідниками» у вугільній промисловості, а через два роки — судовий процес над Промпартією (Промисловою партією), які завершилися винесенням смертних вироків. До заарештованих застосовували тортури, вибиваючи зізнання в тому, що вони намагалися зірвати радянську індустріалізацію.

Хоча Радянському Союзу не вдалося реалізувати заплановане, але досягнуті в роки перших п'ятирічок результати були позитивними. Комуністи пропагували рух за перевиконання планів, пов'язаний з ім'ям українського шахтаря Олексія Стаханова, який у середині 1930-х років у спеціально створених для нього умовах більше, ніж удесятеро перевиконав виробничу норму. Рекорди відразу ставали нормою для решти працівників без підвищення зарплати.

Умови життя й праці були важкими, не вистачало техніки, житла, продуктів тощо. Широко застосовували різноманітні методи примусу: паспортний режим, жорстку боротьбу з порушниками трудової дисципліни тощо. Використовували працю ув'язнених ГУТАБу (Головне управління таборів). Політичні та кримінальні ув'язнені добували майже половину золота й хромонікелевих руд, третину платини й деревини. Вони побудували міста Ангарськ, Магадан, Норільськ та ін., Біломорсько-Балтійський канал і канал Москва-Волга, тисячі кілометрів залізниць і автошляхів.

Індустріалізація потребувала значних коштів. На закордонні позики СРСР не міг розраховувати, тому джерелом фінансування стало сільське господарство. Для придбання на Заході машин, устаткування, технологій необхідні були товарні ресурси. Джерелом валюти став хліб, який за законом належав селянам. За роки непу вони звикли до вільної торгівлі й погоджувалися віддати хліб тільки в обмін на потрібні їм промислові товари. Проте держава не мала чого запропонувати селянству в обмін на хліб.

Більшовики вирішили відібрати хліб у селян силою. З цією метою передбачалося спочатку об'єднати селян у колективні господарства (колгоспи), а вже потім вилучати хліб. Людей змушували вступати до колгоспів, позбавляли їх реманенту й худоби. Спеціальні «продовольчі загони» по всій країні відбирали хліб, на дорогах стояли загороджувальні загони, суди ледь устигали виносити вирок. У відповідь тільки в 1929 р. відбулося майже 1300 селянських повстань, які були жорстоко придушені.

Влада передбачала, що заможні селяни (комуністи називали їх «куркулями») чинитимуть опір. Результатом «розкуркулення», яке розпочалося в 1929 р., стало знищення майже 3 млн господарств, було репресовано понад 10 млн працюючих, умілих і старанних селян. Восени 1932 р. комуністи почали справжню війну із селянством. За «законом про п'ять колосків» 55 тис. селян було засуджено до 10 років в'язниці або до страти за спробу «крадіжки» зерна чи худоби. Продзагони відібрали в селян практично всі продукти харчування.

Небачений в історії голод, який тривав до 1933 р., охопив Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, степові райони Дону й Кубані. Вимирали цілі села, траплялися випадки людоїдства.

В Україні зумисно організований комуністами Голодомор 1932-1933 рр. був справжнім геноцидом. Масштаби голодомору в Україні були катастрофічними. За різними оцінками, померло майже 7 млн осіб.

6. Особливості комуністичного тоталітарного режиму. Сталінізм

Унаслідок прискореної індустріалізації та суцільної колективізації в Радянському Союзі істотно змінилася не тільки економіка, а й саме суспільство. Прийнята в 1936 р. «сталінська» конституція заклала формально демократичні засади радянської влади: парламент (Верховна рада), місцеві ради, з'їзди, загальні, рівні й прямі таємні вибори, інші демократичні права та свободи.

Однак у реальному житті права та свободи ігнорували. Усе вирішувала комуністична партія. Релігія була оголошена «опіумом для народу», тому значну частину церковного майна держава вилучила. Чимало коштовностей продали за кордон для фінансування індустріалізації. Хоча початкова (чотирикласна) освіта була введена ще в 1930 р., однак і через десятиліття кожен п'ятий житель СРСР, старший 10 років, був неписьменним.

Поступово формувався режим особистої влади Й. Сталіна, усі досягнення країни вважали його особистою заслугою.

Можливих конкурентів Й. Сталіна в партії знищували. Убивство в 1934 р. С. Кірова — одного з популярних більшовиків — було використано Й. Сталіним для посилення боротьби з «тероризмом». З Москви на місця розсилали «ліміти» на покарання за I (розстріл) і II (ув'язнення) категоріями. У 1937-1939 рр. діяли спеціальні «трійки» — позасудові органи, що склалися з начальника обласного чи республіканського управління НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), секретаря обкому партії та прокурора. Зазвичай «трійки» виносили рішення заочно, на підставі матеріалів справ або за списками заарештованих. У каральних органах розпочалося «соціалістичне змагання» за «перевиконання» планів з арештів і розстрілів.

Після знищення справжніх та уявних ворогів розпочалася нова фаза боротьби — тепер уже між більшовиками. Звичним явищем стали взаємні доноси, зізнання репресованих у злочинах, яких вони не скоювали, «щире каяття». Ті, хто не погоджувався зі Й. Сталіним, були виключені з партії, заарештовані, доведені до самогубства або розстріляні. У 1940 р. в Мексиці агент радянських спецслужб убив Л. Троцького.

Не минули репресії й військових. У 1937 р. розпочалися «чистки» в Червоній армії. Боротьба з «троцькістами», «шпигунами», «агентами іноземних розвідок», «диверсантами» призвела до знищення найкращих радянських воєначальників (зокрема, були репресовані 9 заступників наркома оборони, 3 заступники начальника Генштабу та начальники всіх відділів, 2 народні комісари, командувачі бронетанковими військами й авіацією). Усього було репресовано майже 44 тис. кадрових військових Червоної армії, з яких понад 15 тис. — в Україні. Як наслідок, напередодні німецько-радянської війни кожні два з трьох командирів Червоної армії перебували на своїх посадах менше року.

Деякі дослідники вважають, що до 1939 р. через в'язниці, колонії й табори пройшли понад 2 млн осіб, з яких загинув кожен четвертий.

Пам'ятник жертвам сталінських репресій на Биківнянському цвинтарі, м. Київ

Хвиля репресій прокотилася й Україною. За даними архіву Служби безпеки України, тільки в 1937-1938 рр. було заарештовано 267,5 тис. осіб, з яких розстріляно 122 тис. Символом розправи комуністичного режиму над українцями став Биківнянський ліс поблизу Києва, де поховані тисячі людей, розстріляних за рішеннями судових і позасудових органів. В Україні виявлено 18 місць масових поховань жертв політичних репресій в 1937-1941 рр.

Основні події

1921-1928(29) рр. — нова економічна політика (неп).

1922 р. — утворення СРСР.

1929-1937 рр. — здійснення суцільної колективізації.

1932-1933 рр. — Голодомор в Україні.

1937 р. — пік політичних репресій у СРСР.

Питання для самоперевірки

1. Які причини зумовили перехід радянського керівництва до непу?
2. Назвіть складові нової економічної політики.
3. Які заходи непу було здійснено в промисловості, у сфері торгівлі й фінансів, у сільському господарстві?
4. З'ясуйте результати і наслідки непу.
5. Який рік вважається роком утвердження тоталітарного режиму в СРСР і чому?

Домашнє завдання:

1. Опрацюйте конспект
2. Дайте відповіді на питання для самоперевірки

Виконані завдання відправте мені на електронну пошту anastasiamegei@ukr.net. У темі листа вказати ПБ, номер групи, номер уроку і дату.